

Pleidooi voor plaatsen van kunstnesten voor Visarenden in Nederland, speciaal op Ventjagersplaat en Tiengemeten in Haringvliet

Gerard Ouweneel

De geschiedenis van de Visarend in Europa is er een van voortdurende afname tot diep in de jaren twintig van de vorige eeuw, met daarna een stabilisatie en plaatselijk zelfs geleidelijk herstel tot circa 1955. Vervolgens raakt tijdens de pesticidenperiode de populatie opnieuw twee decennia in verval (Bijleveld 1974). Met uitzondering van het geringe en kwetsbare bestand in het mediterrane gebied, komt sinds circa 1980 op verscheidene plaatsen in ons werelddeel de Visarend in de lift (Hagemeijer & Blair 1997), lokaal zelfs opzienbarend, waarbij er tekens zijn dat de soort plaatselijk te kampen krijgt met gebrek aan geschikte nestplaatsen. Wanneer wij de Visarend de helpende hand willen bieden om

zich in Nederland als broedvogel te vestigen (Voous 1986, Saris 1996), laat het zich aanzien dat de huidige periode daarvoor gunstig is. Een van de locaties in Nederland met condities die Visarenden aanstaan, vormt het oostelijke bekken van het Haringvliet, met daarin als kernen het eiland Tiengemeten en de Ventjagersplaat.

Welkom voor een sympathieke kosmopoliet

Meestal afkomstig van leken krijgen vogelaars regelmatig de vraag voorgelegd op welke vogelsoort of soorten ze het meest zijn gesteld. Antwoord hebben ze dan zelden paraat. Auteur las onlangs dat bij vogelaars eigenlijk die vogel favoriet is waarnaar ze op zeker moment kijken. Daar zit best veel in. Begin maart zijn het de Grutto's, wat weken nadien Fitissen en dan een paar dagen later de eerste Boerenzwaluwen, een soort die bij auteur overigens in hoge mate aanspraak kan maken op een plaats in zijn basisopstelling van favoriete soorten, net als de Gele Kwikstaart. En hoeveel meer soorten dingen er om zo'n vaste plaats in de basis...? Velduil, Morinelplevier, Grauwe Kiekenedief en ook nog een rijtje van over de grenzen. En zeker ook de Visarend die, naar blijkt, bij veel collega-vogelaars, ook hoge ogen gooit voor de titel 'primus inter pares'. En dat niet alleen bij vogelaars. Bij de kijkhut van Staatsbosbeheer 'De Visarend', langs de in het Haringvliet liggende Ventjagersplaat, waar men in de zomer de soort bijna niet kan missen, zijn tegenwoordig tijdens de weekeinden dan bijna dranghekken nodig om het visarendtoerisme binnen het gareel te houden. Waarom die populariteit? Het spectaculaire uiterlijk en de wijze van prooi bemachtigen? Zeker, maar ook een soort van wetlands, lange-afstandstrekker en individualist, die wij tegenkomen in sterk aansprekende vogelgebieden over de gehele wereld... Bajkalmeer, Mai-Po, 's winters boven de grote meren in de Afrikaanse Riftvallei, langs de kusten van het Amerikaanse continent en de Banc d'Arguin. Of spraken die gebieden juist zo aan omdat er Visarenden waren? Enfin, het waarom is voer voor psychologen. Maar zou het niet prima zijn zo'n soort broedend te krijgen in onze van mensen en kunstwerken uitpuilende natie? Een uitdaging voor de terreinbezittende organisaties in dit land.

De meest recente informatie over de stand van zaken in breed verband ten aanzien van de Visarend kwam beschikbaar tijdens een in 1995 in Badajoz gehouden conferentie, georganiseerd door de World Working Group on Birds of Prey and Owls (Schmidt 1998). Herbergden de 24 in het westelijke palearctische gebied gelegen naties met broedende Visarenden omstreeks 1970 exclusief Rusland circa 3100 paren Visarenden (Tucker & Heath 1994), twintig jaar later waren dit er 7968-8413 paren, waarbij de toen wel bij de berekening meegenomen Russische populatie uitkwam op 3000 paren. Tijdens de Badajoz-conferentie rapporteerde alleen Turkije een afname (inmiddels waarschijnlijk uitgestorven) alsmede Roemenië, Portugal (thans eveneens verdwenen als broedvogel), Bulgarije en de Kaap Verdische Eilanden. Een toename signaleerden de meeste Noordwest-Europese landen en de Baltische staten. Frankrijk meldde een sterke groei van haar (overigens geringe) broedpopulatie. Hier heeft de soort zich in 1984 op het vasteland gevestigd (Wahl 1999). Na Badajoz zette de populatietoename door, waarbij veel positiefs valt te beluisteren uit Duitsland, welke natie in 1994 met zijn Visarenden al uitkwam op 260 paren. In Finland valt sinds circa 1980 een jaarlijkse groei van 1% vast te stellen. De Finnen schrijven deze toename toe aan de afgenomen vervolging tijdens de trek, betere broedresultaten dankzij de vermindering van gifconcentraties in eieren en toepassing van kunstnesten. Hagemeijer & Blair (1997) vermeldden dat van de in Finland in 1994 gecontroleerde 961 visarendnesten, 42% kunstnestbroedsels betrof. In Zweden neemt men aan dat gemis aan voldoende nestgelegenheid ertoe leidt dat de populatie nagenoeg op hetzelfde niveau blijft, ondanks de berekening dat dankzij de gunstige broedresultaten de jaarlijkse toename theoretisch op 11% zou kunnen uitkomen. Dat ook Duitsland

kamp met een tekort aan gunstige visarendnestlocaties valt af te leiden uit de vestiging van de kleine maar groeiende broedpopulatie in het gebied van de Loire in Midden-Frankrijk, waarbij vogels betrokken zijn die als nestjong waren geringd in het oosten van Duitsland. (Anonymus 2000a). Omdat bekend is dat jonge vogels prefereren zich te vestigen in hun geboortestreek, is deze gang van zaken betekenisvol. Opmerkelijk is de betrekkelijke geringe en ook nagenoeg stabiel blijvende broedpopulatie van circa vijftig paren in Polen.

Nestplaatskeuze

Vergeleken met Europa laten Noord-Amerikaanse Visarenden een grotere amplitude zien bij aanvaarding van nestplaatsen. In Europa is nog weinig sprake van visarendnesten op krakkemikkige bouwsels, lage telefoonpalen, dukdalven, steigers en daar waar geen predatie te duchten valt, soms op de grond. Laat staan dat in ons werelddeel Visarenden broeden op palen te midden van intens menselijke drukte of dat een paar een nest bouwt op het topje van de mast van een afgemeerd zeiljacht, zodat de eigenaar het de gehele zomer zonder schip moet stellen. Hagemeijer & Blair (1997) signaleren dat met uitzondering van het mediterrane gebied waar de soort nestelt op kliffen en in Oost-Duitsland waar 60% van de populatie nesten bewoont die liggen op hoogspanningsmasten, in Europa de soort uitsluitend boombroeder is. Cramp (1980) geeft aan dat die boomnesten tussen de tien en dertig meter boven de grond plegen te liggen en dat de met lange vleugels toegeruste Visarenden hun nest per definitie gemakkelijk, dus in de ruimte moeten kunnen aanvliegen en verlaten. Dit axioma leidt ertoe dat in ons werelddeel de nesten meestal in toppen van bomen liggen, hetgeen een beperking betekent van het aantal geschikte nestbomen. Immers, het type bomen dat tot hoog in de top een dermate stevig takkenstelsel bezit dat deze een nest van 120-150 centimeter diameter en 50-60 centimeter hoogte kunnen torsen, is niet groot. Poole (1989), die zijn studie wél voor het merendeel baseert op de situatie in Noord-Amerika, meldt dat Visarenden dermate kieskeurig (moeten!) zijn bij

de keuze van nestplaatsen dat ze daar weken over doen. De aanwezigheid van openheid en water staat voorop, waarbij de auteur stelt '*overwater nest sites in fact have an almost magical attraction for the species*'. Locale nesttradities spelen een sterke rol. Visarenden zijn trouw aan een eenmaal gekozen nestplaats, met gevallen waarbij bekend is dat individuele vogels achttien jaar op dezelfde locatie terugkeerden. Poole concludeert verder dat juist kunstmatige nesten goed kunnen voorzien in de kieskeurigheid van Visarenden ten aanzien van nestplaatsen. In navolging van Noord-Amerika waar in het noordoosten van de Verenigde Staten en het belendende Canadese Nova Scotia bij menige grondeigenaar het een eenzaak is een bewoond visarendnest op zijn bezit te hebben, passen nu ook vogelbeschermers in verschillende Europese landen op ruime schaal kunstnesten toe. Het grote aandeel in de Finse populatie van op kunstnesten broedende Visarenden kon worden bereikt doordat Finse vogelbeschermers van honderden bomen de toppen verwijderden en daarvoor in de plaats op maat geconstrueerde platforms aanbrachten. In Nederland wenden vogelbeschermers deze methode van afgestompte boomtoppen aan om voor Ooievaars nestgelegenheid te scheppen (Peeters 2000). Er zijn duidelijke aanwijzingen dat nu ook in ons werelddeel Visarenden gebruik gaan maken van kunstnesten die, strategisch geplaatst, zowel qua hoogte als ten aanzien van uitvoering op palen, de richting uitgaan van 'Amerikaanse visarendtoestanden'. Zo is er even buiten het Zweedse Göteborg een bewoond nest dat nabij een druk gebruikte vaarroute ligt.

Haringvliet

Sovon (1987) stelde vast dat de in Nederland doortrekkende Visarenden behoren tot het Zweedse bestand. De organisatie baseerde toen het hoofdstuk over Visarenden op in het tijdvak 1978-1983 verworven gegevens. Gelet op de groei die de Europese populatie sindsdien gaf te zien, is het aannemelijk dat de conclusie dat naar schatting 250-400 Visarenden op de najaarstrek voor enige tijd in Nederland pleisteren en jaarlijks 500-

De Blanke Silken op Tiengemeenten. Buitendijksgebied met rechts de ringdijk en hoog opgaande dijkbeplanting.
Foto Gerard Ouweneel.

Op de najaarstrek pleisteren naar schatting zo'n 250 à 400 Visarenden in ons land. Oosterkanaal, AW-Duinen, 23 augustus 1969. Foto: Frits van Daalen.

1000 vogels onze natie passeren, anno 2000 aan de conservatieve kant is. Voorts kwam Sovon toen tot de slotsom dat per jaar maximaal een tiental vogels overzomert en dat slechts een enkele Visarend tot overwinteren komt. Auteur heeft niet de indruk dat in die status veel veranderde. Wel overwinteren in toenemende mate Visarenden in Zuid-Spanje.

Over het vraagstuk of ooit in Nederland Visarenden broedden geldt hetzelfde als tijdens de discussies rond het zeearendenproject: gelet op het historische landschap in dit land, was broeden in het verre verleden best mogelijk, maar een concreet bewijs ontbreekt. Tucker & Heath noemen bij hun opsomming van de naties waar de soort als broedvogel verdween ook Nederland. De zeker niet van lichtvaardige aannames te betichten Glutz von Blotzheim et al (1971) meldde dat de soort nooit in Nederland broedde. Ervan uitgaande dat bij de komst van broedende Visarenden binnen onze grenzen het zal moeten komen van vogels die tijdens de voorjaarstrek hier blijven hangen, zal men zich bij het scheppen van gunstige broedvoorwaarden moeten richten op locaties waar Visarenden thans reeds met enige regelmaat overzomeren en/of op pleisterplaatsen tijdens de trek, met eigenschappen waarvan kan worden aangenomen dat deze Visarenden aanstaan. Dergelijke locaties lijken binnen onze grenzen aanwezig, thans reeds en indien alle plannen met het Nederlandse landschap die op tafel liggen, eenmaal zijn gerealiseerd, waarschijnlijk nog meer op een verder verwijderd tijdstip.

Het oostelijke bekken van het Haringvliet, met daarin als kern het eiland Tiengemeten en de belendende Ventjagersplaat, is één van de gebieden met een profiel dat lijkt te voldoen aan eisen die in Europa broedende Visarenden stellen. Het ruim duizend hectare metende Tiengemeten kwam recent in handen van Natuurmonumenten, welke organisatie al sinds 1985 de buiten de ringdijk gelegen Griendweipolder (circa 75 hectare) en de Blanke Slikken (circa 275 hectare) bezat en beheerde. Een beschrijving van verleden, he-

den en mogelijke toekomst van het eiland verscheen onlangs van Verver (1999). Onder auspiciën van Natuurmonumenten zijn thans vier projectgroepen in de weer met de toekomstige inrichting van Tiengemeten, een inrichting die voor het gehele eiland een natuurbestemming zal inhouden, waardoor met de projecten Millingerwaard en Blauwe Kamer alsmede Biesbosch, zich in het Nederlandse rivierengebied een keten van gebieden met grootschalige natuurontwikkeling zal presenteren. Thans reeds zijn op en rond Tiengemeten tijdens de trektijden en incidenteel ook daarbuiten Visarenden aanwezig. Van de wat oostelijker gelegen stille noordoever van het Hollandsch Diep, tussen Strijensas en Numansdorp, met deels voor het publiek ontoegankelijke achterland, komen in toenemende mate berichten van zomerwaarnemingen van Visarenden (mededeling J. van Rijn). Belangrijke factoren voor de optie Tiengemeten zijn voorts het isolement, groot open visrijk water rondom, de aanwezigheid van bestaand hoog opgaand geboomte alsmede de op stapel staande herinrichting die de mogelijkheid biedt tot toepassing van gerichte voorzieningen met daarbij de zekerheid dat in de toekomst door de eigenaar/beheerder sturend kan worden opgetreden. Door de recente plaatsing in het Naardermeer van kunstnesten, geeft Natuurmonumenten blijk van bereidheid zich in te spannen om broedende Visarenden binnen de landsgrenzen te kunnen verwelkomen.

Slechts gescheiden door het Haringvliet ligt ten oosten van Tiengemeten de Ventjagersplaat. Ondanks dat dit grootschalige platencomplex de afgelopen veertig jaar een reeks milieuschokken kreeg te verwerken (Ouweneel 1999), behoort deze door Staatsbosbeheer beheerde Ventjagersplaat tot de vooraanstaande watervogelreservaten van Zuidwest-Nederland, waar iedere nazomer van juli tot eind september tot maximaal vijf Visarenden tegelijk pleisteren. De condities voor de soort zijn er optimaal (Ouweneel 1999).

Oude populieren langs de noordoever van het Hollandsch Diep op het gebied van de Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen.
Foto Gerard Ouweneel.

Boomkunstnesten

Cramp et al (1980) vermeldt dat Visarenden in hun tweede jaar aanvangen met paarvorming en dat tussen het derde en vijfde jaar voor het eerst wordt gebroed. Zulke tweedejaars paren zwerven rond in een potentieel broedgebied en zijn dan ook in de weer met nestbouw. Wanneer wij ons gaan inspannen via het plaatsen van kunstnesten de soort ertoe te bewegen in dit land te gaan broeden, is het goed een profiel samen te stellen van individuele Visarenden die die stap wagen. Wij komen dan tot vogels die waarschijnlijk afkomstig zijn uit Zweden, twee tot vier jaar oud zijn en die hier om enige reden blijven overzomeren, op een locatie die hun aanstaat.

In ons werelddeel zijn paalnesten en slechts enkele meters boven het maaiveld gesitueerde (kunst)nesten voor Visarenden een onbekend of toch betrekkelijk nieuw fenomeen. Om tegemoet te komen aan getoonde voorkeur voor nestplaats-traditie, is het daarom verstandig in ieder geval de methode toe te passen waarmee men in Finland succes boekt, dus een nestconstructie in een afgeknotte boomkruin, tien tot dertig meter boven de grond, met een gegarandeerde onbelemmerde bereikbaarheid. In beginsel zijn op Tiengemeten die voorwaarden realiseerbaar. Niet op de buitendijks gelegen Blanke Slikken, waar het nog enkele decennia zal duren voor er geboomte op hoogte zal zijn, maar vooral bij de inmiddels verlaten boerderijen aanwezige erfbeplantingen. Met de thans aanwezige kennis ziet het er naar uit dat deze gunstig uit de bus komen voor kunstnesten in af te knotten boomkruinen. Het betreft hier loofbomen. Het overgrote deel van de Europese visarendpopulatie broedt in dennen, ook de vogels die Centraal-Frankrijk koloniseerden. Glutz von Blotzheim et al (1971) noemt echter ook als nestbomen eik, beuk, es, iep, berk, spar en lars. Bij het thans in de maak zijnde inrichtingsplan doet men er goed aan deze erfbeplantingen buiten bezoekersroutes te houden. Tucker & Heath (1994) adviseren een twee- tot driehonderd meter brede storingvrije zone rond visarendnesten. Zou Natuurmonumenten op Tiengemeten bereid

zijn met kunstnesten te gaan werken, dan zal dit advies nu bij de plannemakerij meegenomen moeten worden.

Lag de Ventjagersplaat in het noordoosten van de Verenigde Staten annex Nova Scotia, dan zou Staatsbosbeheer op het uitgestrekte ondiepe deel van de plaat maar een paalconstructie behoeven te plaatsen en Visarenden zouden zich verdringen om er te gaan nestelen. Nu de soort in Europa te kampen lijkt te krijgen met gebrek aan geschikte nestlocaties en er aanwijzingen zijn dat conservatisme ten aanzien van nestplaatskeuzes wordt prijsgegeven, een ontwikkeling die wellicht juist geldt voor vogels die zich buiten het traditionele broedgebied willen c.q. moeten vestigen, is er alles voor te zeggen dat Staatsbosbeheer op de Ventjagersplaat eveneens overgaat tot plaatsen van een paalconstructie met kunstnest. De omstandigheden lijken ideaal: uitgestrekte ondiepten in een beschermd zone van 750 hectare, rondom onbelemmerde aan- en afvliegroutes en een rijke visstand. Situering van een nest op de Ventjagersplaat beantwoordt geheel aan de door Poole (1989) gesignaleerde magische aantrekkingskracht die boven water gelegen nesten op Visarenden hebben. Bij een pleidooi voor een Nederlands visarendproject is het interessant ons vooral ook te verdiepen in hetgeen zich afspeelt in Centraal-Frankrijk.

Rolf Wahl lichte auteur daarover uitvoerig in.

Na het eerste broedgeval vijftien jaar geleden, waren er in 1998 zes paren die vijftien jongen op de wieden kregen en in 1999 al zeven paren. Tot dusver liggen in Frankrijk alle nesten in 90 tot 120 jaar oude dennen, op 19 tot 29 meter hoogte, allemaal op speciale platforms, daartoe aangebracht toen de Fransen met lede ogen moesten toezien dat de eerste kostbare nesten in het najaar tijdens stormen kapseidden. In het bos van Orléans liggen de nesten op onderlinge afstand enen 10 kilometer, 3½ kilometer, 3 kilometer en 1200 meter van elkaar. Wahl noemt als voorbeeld een nest dat op 4½ kilometer van de dichtstbijzijnde visgronden ligt, waarbij tevens werd vastgesteld dat tijdens het broedseizoen een manne-

Buitengebied tussen Strijensas en Numansdorp, waar in toenemende mate 's zomers Visarenden verblijven.
Foto Gerard Ouweneel.

tje tijdens zijn 'vistochten' vijftig tot zestig kilometer kon vliegen.

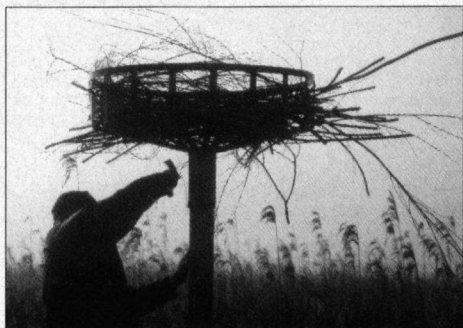
Zeearend

Zowel Poole als Dewar & Shawyer (1996) doen uit de doeken hoe men kunstnesten bouwt. Dat op dit moment de meest dichtstbijzijnde broedplaatsen tamelijk ver van de Nederlandse grenzen liggen, is geen bezwaar. Poole (1989) vermeldt het bestaan van solitaire paren, met het volgende koppel honderden kilometers verderop. En uit de recente vestiging in Midden-Frankrijk en de herkolonisatie van Schotland een halve eeuw terug, waar nu weer ruim honderd paren huizen, blijkt dat de soort niet opziet tegen het maken van een sprong.

Als bezwaar tegen Tiengemeten en de Ventjagersplaat zou kunnen worden ingebracht dat Rijkswaterstaat momenteel studeert op beperkte openstelling van de Haringvlietssluisen dat, indien het plan doorgaat, tot enige verzilting van het Haringvliet zou kunnen leiden. Volgens sommige onderzoekers zijn Visarenden afkerig van mariene milieus, hetgeen dan als handicap zou kunnen uitpakken. In hun overwinteringsgebieden zijn Visarenden veelvuldig bij zout water te vinden. Afgezien hiervan voorzien de plannen van Rijkswa-

terstaat op dit moment uitsluitend in een eventuele terugkeer van brak milieu in het westelijke bekken van het Haringvliet, nog ten westen van Tiengemeten. De Ventjagersplaat, het meest voor de hand liggende jachtgebied voor te verwelkomen Visarenden, ligt in het oostelijke bekken, ten oosten van Tiengemeten, op een vliegafstand van vijf kilometer. Uit de praktijk zijn afstanden bekend van tot vijftien kilometer tussen nest en de dichtstbijzijnde potentiële visgronden. De vliegafstand tussen Tiengemeten en het uitgestrekte zoetwaterbekken van het Volkerak is hemelsbreed, over Oost-Overflakkee, twaalf kilometer. Destijds, bij de presentatie van hun plannen, hebben de inrichters van het Kramer-Volkerak, de komst ter plekke van de Visarend als broedvogel al geopperd, overigens op een ver verwijderd tijdstip (Poorter 1989).

Bij een voorstel om over te gaan tot de constructie van kunstnesten voor Visarenden in dit land, komt natuurlijk de discussie over de introductie van Zeearenden van enkele jaren geleden naar voren, een discussie die blijft sluimeren zolang de verleende vergunning om aan de slag te gaan bij de aanvrager in een bureaulade ligt. Een vergelijking tussen de zeearendenplannen van het Wereld Natuur Fonds en het hier geopperde

Het plaatsen van het kunstnest voor de Visarend door K. Ladder op het Bovenste Blik, Naardermeer, februari 2000.
Foto: Gradus Lemmen.

Tot uitdrukking komen twee recent op het Naardermeer aangebrachte kunstnesten, waarmee Natuurmonumenten hoopt tot resultaten te komen.
Foto: Gradus Lemmen.

In het mediterrane gebied broeden Visarenden op kliffen. Visarend op Mallorca, april 1976.
Foto Gerard Ouweneel.

kunstnestvoorstel gaat niet op. Bij Poole's (1989) alleszins lezenswaardige hoofdstuk 'Management' stelt de auteur ook 'reintroductions' aan de orde. Hiermee ging men met Visarenden in de Verenigde Staten aan de slag in gebieden waarvan men meende te weten dat de soort er in historische tijden broedde, bijvoorbeeld in Pennsylv-

nia, waar men succes boekte. In zijn algemeenheid toont Poole zich afkerig van herintroductions. Voorstander van gebruik van kunstnesten is hij wel: 'Providing nest sites for Ospreys is much easier than providing them with food, and far more effective' schrijft hij. Een behartigenswaardige boodschap!

■ G.L. Ouweneel, Lijster 17, 3299 BT Maasdam.

LITERATUUR:

- Anonymus (1999):** Natuur uit de denktank. De Projectorganisatie. Tiengemeten Nieuws 1 (1): 3.
- Anonymus (2000a):** Colonising Ospreys. Birding World. 13: 44.
- Anonymus (2000b):** Kunstnesten voor visarend. De Korhaan 34 (3): 69.
- Bijleveld, M. (1974):** Birds of Prey in Europe. The MacMillan Press Ltd., Londen.
- Cramp, S. et al (1980):** Handbook of the Birds of Europe the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Volume II: Hawks to Bustards. Oxford University Press, Oxford.
- Dewar, S.M. & C.R. Shawyer (1996):** Boxes, Baskets and Platforms. Artificial nestsites for owls and other birds of prey. The Hawk and Owl Trust, Londen.
- Glutz von Blotzheim, U. et al (1971):** Handbuch der Vögel Mitteleuropas. Band 4 *Falconiformes*. Akademische Verlagsgesellschaft. Frankfurt am Main.
- Hagemeijer, E.J.M. & M.J. Blair (1997):** The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. T & A D Poyser, Londen.
- Jonge, Martijn de (2000):** Kunstnesten van Visarenden *Pandion haliaetus* in Nederland. De Takkeling 8 (2): 134-135.
- Ouweneel, G.L. (1999):** Waarnemingen van Visarenden *Pandion haliaetus* op de Ventjagersplaat tijdens de najaarstrek. De Takkeling 7: 70-72.
- Ouweneel, G.L. (1999):** De Ventjagersplaat, een watervogelreservaat van internationaal belang. In M. Luitwieler et al (1999) 'Vogels van de Hoeksche Waard'. Vogelwerkgroep van de Hoeksche Waard, Oud-Beijerland.
- Peeters, H. (2000):** Het tweede leven van een oecovaarskostschool. Vogels nummer 2, maart/april 2000: 22-24.
- Poole, A.F. (1989):** Ospreys. A natural and unnatural history. Cambridge University Press, Cambridge.
- Poorter, E.P.R. (1989):** Beheersvisie Krammer-Volkerak, Eendracht, Zoommeer: visie op het beheer van de drooggevalen gronden en ondiepwatergebieden in het Krammer-Volkerak, de Eendracht en het Zoommeer in het kader van de Natuurbeschermingswet. Voorlopige Beheerscommissie Krammer-Volkerak. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Rijkswaterstaat, directie Flevoland.
- Pop, René (2000):** De Visarend. Muskusrat & Beheer 20 (1): 6-7.
- Saris, F. (1996):** De legitimiteit van een symbool. Artikel in de Volkskrant, 31 juli 1996.
- Schmidt, D. (1998):** Osprey *Pandion haliaetus* breeding numbers in the Western Palearctic. In 'Holarctic Birds of Prey'. Proceedings of an International Conference. Badajoz, Extremadura (Spain), 17-22 April 1995. IGRAEX, Calamonte, Spanje.
- Sovon (1987):** Atlas van de Nederlandse Vogels. Almelo.
- Tucker, G.M. & M.F. Heath (1994):** Birds in Europe: their conservation status. Cambridge, U.K. BirdLife International (BirdLife Conservation Series no. 3).
- Verver, B. (1999):** Tiengemeten, eiland in beweging. In M. Luitwieler et al (1999) 'Vogels van de Hoeksche Waard'. Vogelwerkgroep Hoeksche Waard, Oud-Beijerland.
- Vooüs, K.H. & H.J. Slijper (1986):** Roofvogels en Uilen van Europa. E.J. Brill & W. Backhuys, Leiden.
- Wahl, R. (1999):** Le Balbuzard pêcheur *Pandion haliaetus* en France continentale. Ornithos 6: 105-114.
- Wijs, Rombout de (2000):** Kunstnesten bij Naardermeer voor visarend. De Korhaan 34 (2): 30.